

**ИСЛОМ ТАРИХИНИ ЎРГАНИШДА МАНБА ВА УЛАР БИЛАН БОҒЛИҚ
МАСАЛАЛАР**

Зоҳидов Қобилжон Тоиржонович
Тарих фанлари номзоди, доцент Yangi asr universiteti

Аннотация:

Мақолада Ислом тарихи бўйича ёзилган манбаларда келтирилган воқеа-ҳодисаларга муносабат билдиришда унинг муаллифларини изчиллик билан ўрганиш муҳимлиги, унинг у ёки бу диний оқим, сиёсий гуруҳлар ҳамда ижтимоий-сиёсий мавқеини тадқиқ қилиш долзарблиги ҳақида сўз боради. Шунингдек, сийра, табақот ва тарих асарлари муаллифлари ҳақида қисқача маълумотлар берилди.

Калит сўзлар: сийра, табақот, тарих, манба, ислом тарихи, ат-тарих ал-ислабий, китаб ал-мағозий, китаб ат-тарих.

Introduction

Ислом тарихининг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва ҳарбий жиҳатларини ёритишдаги асосий муаммо тарихий асарларнинг фақат VIII-XI асрларда, яъни даврга нисбатан кечроқ ёзилганлигидадир. VII аср воқеалари уларнинг шоҳидлари – ровийлар орқали етиб келган оғзаки ҳикоялар асосида баён этилади. Мазкур хабарлар аксарият ҳолларда уламолар ва турли диний фирқа - гуруҳ вакиллари томонидан жамланганлиги сабабли уларга ортикча диний ва субъектив талқин берилган.

Илк ислом тарихини яхлит ҳолда ўз ичига олган манбаларни таҳлил этишда уларнинг муаллифлари қайси диний гуруҳлар, ижтимоий табақаларга тегишли эканлигига алоҳида эътибор бериш зарур чунки, турли муҳитлар (муржи'ийлар, умавийлар, шиалар, аббосийлар, хорижийлар ва бошқа ҳарбий-диний гуруҳлар)га мансуб муаллифлар томонидан яратилган манбалар ўртасидаги тафовутли маълумотларни қиёсий ўрганиш ҳақиқий воқеликни тиклашда катта аҳамиятга эгадир.

Манбалар гуруҳи сон жиҳатидан ҳам, уларда жамланган материалларни тўқислиги ҳам аҳамиятлидир. Аксарият асарлар IX-XI асрларда ёзилган бўлиб, уларда акс этирилган VII аср воқеалари фатҳ юришлари иштирокчиларининг оғзаки ҳикоялари орқали баён этилган. VIII асрда ушбу ҳикояларга адабий ишлов берилиб ёзилган, аммо биринчи анъанавий ёзувчиларнинг асарлари бизгача етиб келмаган. Аммо мазкур асарлар кейинги давр тарихчилари учун муҳим манба сифатида хизмат қилди.

Сайф ибн Умар ат-Тамимий (90/708-180/796 й.) илк араб тарихчиларидан. Унинг “Футух ал-кабир ва ар-ридда” асари кейинги давр тарихчилари учун муҳим манба бўлиб хизмат қилган. Бу асарда араб-мусулмон давлати армия тизимининг тузилиши ва давлат бошқарув тизими ҳақида қимматли маълумотлар жамланган. Муаллиф ҳақида манбаларда маълумотлар жуда кам учрайди. Унинг тўлиқ исми Сайф ибн Умар ал-Усайидий ат-Тамимийлигини ҳисобга олинса, у Куфанинг машҳур Бану Тамим қабиласидан бўлганлигини айтиш мумкин. Аз-Заҳабийнинг фикрича “Сайф билимдон

ахборийлардан эди” [1:255]. Муаллиф ҳақида Ибн Ҳажар ал-Асқалоний шундай дейди: “У ҳадисда заиф эди. У ҳаётининг биринчи ярмини Мадинаи Мунавварада яшади. Кейин Ироққа кўчиб кетиб, Куфа шаҳрида кўним топди. У ерда ўз даврининг машҳур шайхларидан илм олди. У тириклигидаёқ шуҳрат қозонди, унинг замондоши шиа уламоларидан Наср ибн Мазоҳим¹ (130/748-212/828 й.) ундан иқтибос келтиради.[2:257]” Шарқшунос Фред Доннер уни ҳижрий II-асрнинг йирик араб тарихчиларидан деб ҳисоблайди. “У ҳамкасблари сингари тарихий воқеалар тўғрисидаги маълумотларни излашда, тарихий шахсларнинг ҳаёти ва ўлими билан боғлиқ воқеаларни катта иштиёқ билан ўрганди. У тарихни севиб одамлар орасида танилмагунча ўлмади” [4: xvi-xix]. Унинг бу асарлари бизгача етиб келмаган бўлсада, улар ҳақида ат-Табарий маълумотлар келтирган.

Илк тарихчилардан яна бири ал-Воқидийдир. Унинг тўлиқ исми Абу Абдулло Муҳаммад ибн Умар ал-Асламий (130/747-207/823 й.) энг қадимги ва машҳур тарихчилари ва ҳадис ровийларидан. У хабарлар, сийра, урушлар, воқеа-ҳодисалар ва фикрдан кучли эди. У ёшлигида Мадинада бугдой савдоси билан шуғулланган. Унинг қўли очиклиги, унинг молиявий қийинчилик ва қарздорликда яшашига сабаб бўлар эди. У китоб ва маълумотларни тўплашни яхши кўрарди ва унинг бой кутубхонаси мавжуд эди. Ўзи сотиб олишга пули етмаган китобларни котиб шогирдларига кўчириб олишни буюрар эди. Унинг шогирди Ибн Саъднинг “Китоб ат-табақот ал-кубро” асарида унга кўплаб иқтибос келтиради.

Халифа Ҳорун ар-Рашиднинг вазири Йаҳйо ибн Холид ал-Бармакий²нинг тавсияси билан ал-Воқидий ҳаж мавсумида халифанинг йўл кўрсатувчиси вазифасини бажаради. Бу воқеа унинг мартабасини ўсишига сабаб бўлади. Ҳорун ар-Рашид уни Бағдодга таклиф қилади. Бағдодга боргач, уни қози этиб тайинланади ва у ерда вафот этади.

ал-Воқидийнинг “Китоб ал-мағозий” асари бизгача етиб келган ва тўлиқ нашр қилинган. Шунингдек, унинг “Футуҳ аш-Шом” асари бизгача тарихий роман тарзида етиб келган. Воқеа-ҳодисаларга объектив баҳо беришда муаллифнинг диний эътиқоди муҳим. Шу жиҳатдан ал-Воқидийнинг ҳам мазҳаби тадқиқот учун катта аҳамиятга эга. Баъзи тарихчилар уни суннийлик оқими вакили деса, тарихчи Ибн Надим уни шиаликка мансуб бўлганлигини таъкидлаб шундай дейди: “У шиа эди. У ўз мазҳабини яхши ушлаган. Лекин, шиа эканлигини яширишга мажбур бўлган (тақийа)” [3:27]. Бошқа тарихий манбаларни ўрганиш, Ибн Надимнинг ал-Воқидийнинг шиалиги тўғрисидаги фикри бир неча жиҳатдан мунозарали. Тарихчи Ибн Исҳоқнинг ҳам худди шундай шиаликда айбланганлигини эслаш муҳим. Уни шиаликда айблашга бўлган сабаб ал-Ҳасан ва ал-Ҳусайнларнинг туғилишлари ва вафот этишлари тўғрисида китоб ёзганликлари айнан ал-Воқидийда ҳам кўринади. Агар ал-Воқидийнинг ўз даврининг халифалик пойтахтида қози вазифасини бажариши билан бирга унинг шиа бўлганлиги ва унинг бизгача етиб келган

¹ Араб тарихчиси, ахборийлардан. Зайдийлардан кейин Имомий бўлган. Куфада яшаган ва Бағдодга кўчиб ўтиб, ҳадис ўрганган ва Куфага қайтиб, атторлик савдоси билан шуғулланган. Унинг ишончилиги учун бозор ишларига масъул этиб тайинланган. У “Сиффин”, “ал-Жамал”, “ал-Ҳусайннинг ўлдирилиши” ва шунга ўхшаш шиалик билан боғлиқ асарлар муаллифи.

² يحيى بن خالد البرمكي - Ҳорун ар-Рашиднинг котиби, халифаликка тайинлагандан кейин унинг вазири бўлган.

“Китоб ал-мағозий” асарида шиалик унсурларининг устуворлиги яққол сезилмаслиги билан унинг ши мазҳабига мансуб эмаслигини хулоса қилиш мумкин.

Абу ал-Ҳасан Мадоиний (133/752-225/843 й.) асли Басралик мавлолардан. Мадоин (Месопотамия) да яшаганлиги учун Мадоиний нисбаси берилган. Йирик мутакаллимлардан унинг калом илмидаги устози Маъмар ибн ал-Ашъаб. Лекин у адабиёт ва тарих соҳасида яхши танилган [6:115].

У ҳақида аз-Заҳабий: “Аллома Абу ал-Ҳасан Али ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Абу Сайф ал-Мадоиний ишончли ахборийлардан эди. У Бағдодга келиб муснадларни таснифлаши, сийра, насаблар ва арабларнинг кунлари ҳақидаги яхши маълумотга эга эканлиги билан танилди” [1:401].

Ибн ан-Надим Мадоиний ёзган асарлар сонини 239 та эканлигини таъкидлайди [3:131]. Унинг “Ахбор ал-хулафо”, “Ахбор Қурайш”, “Футуҳ аш-Шом”, “Тарих ал-булдон” асарларидаги маълумотлардан унинг шогирдлари унумли фойдаланган.

Ас-Сийра ан-Набавийа (Пайғамбар (ﷺ) ҳаёт йўллари) араб адабиётидаги бир жанр бўлиб, ўрта асрларда араб адабиёти жанрлари орасида етакчи ўринни эгаллаган. Уламоларнинг таъкидлашларича, Муҳаммад пайғамбар (ﷺ) тарихлари ва суннатларини ўрганиш Куръони карим ва ҳадиси шарифдан кейин учинчи ўринда турадиган манба сифатида таърифлайдилар. Сийра жанрини ислом тарихи ва Муҳаммад пайғамбар (ﷺ) ҳаётлари ёритилган диний манба сифатида ўрганилди, лекин араб тилидаги нодир адабий манба сифатида кам ўрганилган. Сийра жанрининг шаклланиши Муҳаммад (ﷺ) суннатлари ва тарихларини ўрганиш, кейинчалик, ҳадис мактабларининг ривожланиши оқибатида эса фикҳ, пайғамбарлик ва ҳарбий юришлар билан боғлиқ ҳадислар тўплана бошланди. Аввалига мағозий (ҳарбий юришлар) билан боғлиқ жанр пайдо бўлди, кейинчалик эса Росулulloҳ (ﷺ) нинг таваллудлари, пайғамбарлик, ҳарбий юришлар ва вафотларига қадар тарихни ўз ичига олган сийра тўлиқ жанр сифатида шаклланди.

Сийранинг таркибига тарихий воқеалар, агиографик афсоналар, Куръони карим оятлари, тафсир маълумотлари ва оятларнинг нозил бўлиш сабаблари, ҳадислар ва шеъринг парчалар киради.

Мазкур жанр бўйича ёзилган китоблар ичида Ибн Исҳоқнинг асари шоҳ асар дейиш мумкин. Унинг асари ва у ҳақидаги маълумотлар бизгача Ибн Ҳишом асари орқали етиб келган. Ибн Исҳоқнинг Расулulloҳ (ﷺ) нинг ҳаётларига бағишланган китоби сийра жанридаги илк ва нуфузли асарлар сирасига киради.

Муҳаммад пайғамбар (ﷺ) ҳаётлари ва илк ислом тарихини мукамал ёритиш мақсадида сийрашунослик билан бир қаторда табақот³ жанри ҳам бирга ривожланди. Араб тарихшунослигида табақот биографик жанрнинг махсус тармоғини ташкил этиб, авлодлар бўйича, энг дастлабкидан сўнггисигача (Пайғамбар (ﷺ) саҳобалари, тобеъинлар, табаъ тобеъинлар ва б.) жойлаштирилган. Регионал тамоилга ҳам риоя қилинган – материал шаҳарлар, алоҳида мавзелар ва халифаликни ташкил этган вилоятлар (баъзан бутун ислом дунёси) бўйича тақсимланган.

³ Табақот – (табақанинг кўплиги) маълум бир вақт оралиғида яшаган шахслар, “авлодлар таржимаи ҳоли”.

Аввало табақот жанри ҳадис илми эҳтиёжларини тўла қондиришга мўлжалланган. У исноднинг ҳаққонийлик даражасини аниқлашда энциклопедия вазифасини бажарган. Исломнинг дастлабки даврида табақот жанри асосан ҳадис билимдонлари ва фақиҳларга бағишланган. Бироқ маданий эҳтиёж ва илм-фан тараққиёти кейинчалик турли касб ва даражадаги шахсларнинг (шоирлар, адиблар, котиблар, вазирлар, тилшунослар, табиблар, донишмандлар, ваъзхонлар, қорилар, фақиҳлар, суфийлар ва б.) авлодларини хронологик тартибдаги табақотлари пайдо бўлишига имкон берди.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати

Манбалар

1. аз-Заҳабий. МИЙЗОН АЛ-ИЪТИДАЛ ФИЙ НАҚД АР-РИЖАЛ. 2 жилд. – Байрут. 1987.
2. Асқалоний, Ибн Ҳажар. ТАҚРИЙБ АТ-ТАҲЗИЙБ. –ал-Қоҳира: Дар ал-асима, 1946.

Тадқиқотлар

3. Ибн Надийм. АЛ-ФИҲРИСТ. – Байрут: Дар ал-Маърифат. 1997.
4. Fred M. Donner. THE HISTORY OF AL-TABARI. –New York. Suny press, 1993.
5. Зоҳидов, Қ. (2023). МАДИНА АҲДНОМАСИ–ДИНИЙ БАҒРИКЕНГЛИКНИНГ ЮКСАК НАМУНАСИ. Educational Research in Universal Sciences, 2(6), 151-155.
6. Зоҳидов, Қ. Т. (2023). ИБН ИСҲОҚ–СИЙРАШУНОСЛИК ЖАНРИ АСОСЧИСИ. In Proceedings of International Conference on Educational Discoveries and Humanities (Vol. 2, No. 1, pp. 114-116).
7. Зоҳидов, Қ. Т. (2022). АБУ ЮСУФНИНГ “КИТАБ АЛ-ХАРОЖ” АСАРИ ИСЛОМ ИҚТИСОДИЁТИ ТАРИХИНИ ЎРГАНИШДА МУҲИМ МАНБА. Наука и технология в современном мире, 1(6), 230-232.